

LITERATURA LANDUAREN SORRERAKO GIROA, AXULARREN GARAIRA ARTE

“Euskaltzaindian sartzean Juan San Martin euskaltzainak Urdazubin, 1974-garreneko Irailaren 14an, eginikako hitzaldia eta Jean Haritschelhar euskaltzainburu ordekoaren erantzuna”.

1970ean, Ibon Sarasolak eman zigun Euskal Literaturaren Historia lehen aldiz sozio-ekonomiko aldetik begiraturik, eta saiakera honen 16garren orrialdean agertzen zuen, XVI. mendearen lehen partean Lapurdin sortu zen mugimenduari buruz, “Garaiko euskal literatura osoa leku hedaduraz eta biztanlez hain tipi batetan egin zela, eta handik at literaturarik egiten ez dela ikustea, gauza harrigarri eta oraino esplikatu ez dena da.” (1). Hutsune hau kontuan harturik, saiaera gisa, zenbait argitasun eman nahi nituzke nere hitzaldi hontan, arrazoiak finkatzeko hurbiltze asmoz.

Sorrerako giroaren gertakizunak une bera baino aintzinagotik begiratu beharra dugu ondorioak garbiago ikus ditzagun eta azkenik garai bereko politika, erlijio eta ekonomia alderdiak agertzeko.

Euskal Herria historian bi estadutan zatitzeaz hasiko gara.

Guziok dakigu Peñalen-go haserrearen ondotik (1076), Nafarroako eta Gaztelako erregeen artean elkar ikusi ezinak sortu zirela, eta ondorean ez zutela izan bakerik batak bestea suntsitu arte. Alde batetik Agramontesek, erregearen aldekoek, eta bestetik Beaumontesek, Lerin-go kondepeko eta Gaztelako erregearen adiskide, gudaketa asko sortu zituzten. Kontu izan ahaideen arteko hauziak zirela, erregeek ere beren artean ahaideko zirenez gero. Eta gudu horietan itsuskeria anitz ba zela. Bereterretxen kantoria dugu lekuko, Beamont kondeak heriotza eman zionekoa, *Haltzak eztu bihotzik* hasten den kantua.

(1) Ibon Sarasola, *Euskal Literaturaren Historia* (Donostia, 1970), 16/17 orrialdeak.

Nor gehiagoka hartan, Nafarroako erregeak zenbait foru eman zuen Euskal Herrietan, Durangoko laborariei, Gasteizi, Donostiari eta abar, behar bada bere zerbitsura aisago egon zitezten, geroago Gaztelako erregeak bere aldetik egindako zuen bezala.

Baina, nonbait, Gaztelako erregearenak hobeak izan ziren. Nafarroako Santxo Indartsua moreok preso zutelarik, Gaztelakoak Araba hartu zuen eta Gipuzkoakin ongi konpondu zen, Gaztelakoari sartzen uzteaz. Kondizio jakinik ezta ezagutzen, foruak izan ezik. Argi dago Gaztelako erregeak bizkor jokatu zuela, kontu honetan, eta denbora gutian zenbait hiri sortu zuen bere foru berezietan eta guzuen arteko anaitasunezko erakundea antolatu, Junta Generala jarriaz eta hau bere Foruz horniturik.

Garai honetan Nafarroako erregetzaren egiturak krisi batean eroriak zeuden, eta bere politika oso txarra izan zen.

Bestalde, egia esan, Gaztelako erregetza Fernando lehenengoagandik zetorrenez eta hau Nafarroako Santxo IIIgarrenaren semea izatez, gipuzkoarrentzat Gaztelakoa ere ez zen errege arrotza, eta argi dago, Arabako zapalketa ikusirik, beragana makurtzeko bidea hartu zuela. Baina foruekin jabeturik.

Foru hauek eskubide zabalak ematen zizkieten gipuzkoarrei, guziak aitonen seme aitortzera arte. Nöblezaren aurrean berdintzen ziren gipuzkoar guziak, lehenagotik, bizkaitarrek beren eskubidez zutenaren antzera. Aitonenseme izate honek, gizona libre uzten zuen bere gisara ihardutzeko merkatalgoan, oletan, eta bizimoduko beste edozein ekintzetan libre izateko edo libre jokatzeke. Bere bete behar soila, hamarrenak (diezmos) ziren, elizaren bidez ematen zirenak edo elizbarrutiaren bidez kontrolatzen zirenak. Beraz, aukera hau aprobetxatzen jakin zuten. Foru idatzia, Bizkaiko zaharra, 1452koa da (2); Gipuzkoakoa 1397koa eta Arabakoa 1332koa (3). Beraz, oraindik urruti zegoen Inglesen "Habeas Corpus"

(2) Gaztelako errege Enrique IV.ak 1457an onhartuak.

(3) Berrituak izan ziren: Bizkaikoa 1526an, Gipuzkoakoa 1696an, eta Arabakoa 1363an. Eta hauetan noblezak zer errepresentatzen zuen jakin nahi duenak ikus beza C. de Echegaray-ren *Investigaciones referentes a Guipúzcoa* (Donostia, 1893) liburuaren lehen bost orrialdeak, edo bertan emateñ dituen goragoko iturriak, bereziki Marichalar eta Manrique-ren *Historia de la Legislación y rectificaciones del Derecho civil de España* (Madrid, 1868) bigarren argitalpena, zuzenketaz eta gehigarri.

(1679), gizonari eskubide zabalak ematez hain famatua dena.

Otoi, foru horiek lehenago ahoz erabiltzen zituztenen arabera oin-harrituak ziren.

Garai hartako politikagintza zen, gizonak eta lurrak bere alde jartzeko emanak, Gaztelako erregearen partetik, eta gure probintzientzat hain txarra ez zena, feudalismoak Europako herririk gehienak menperatzen zituen garaian. Bestela nola ulertu Gaztelako erregeak hain berea zuen Gaztelako herriari ematen ez zion eskubidea Euskal Herriari ematea?

Guzi hau ezagutu beharrezkoa dugu Gaztela zaletasuna nola sartu zen jakiteko. Ondorioz, zaletasun honek zer ikusia izango zuen gure herrietako kulturadunak euskarazko literaturagintzari ez oratzeko, eta inoiz literatura-gintzan ihardutzen badira ere gaztelera egiteko.

Foruak ziren Gaztelako erregearengana lotzen gintuzten baldintzak. Gutxi axola zaigu Gipuzkoa eta Araba erregeak indarrez hartu zituen ala probintzia hauek beren borondatez erregearengana bildu ziren. Foru instituzioa dugu historiako agiririk bereziena, tratu bat bide zela adiarazten diguna. Eta, batez ere, errege Gaztelakoak Euskal Herriari opa ziola Gaztelako bere herriari opa ez zion neurriko eskubidea. Garai hartako gizonek gehien estimatzen zuten eskubidea zen aitonenseme izatea. Aitonensemeak izaten bai zuten erregearen erresumetan gizonaren libertate zabala. Esan bezala, eskubide honen ahalmenez, euskaldunak libre ziren, ekonomiaren aldetiko gauzak aurrera eraman zituzten, lanak eta lanbideak sortzeko eta landua berentzat izateko, e.a. Ekonomiaren aurrerapenerako gauza beharrezkoa. Beste erresumetakoak ordea, jaunen zerbitsuko menpetasuna zuten, "vasallo", "villano" eta honelako mailaz bereizturik. Eta, euskal berdintasun hau, foruetan lege zen. Bizkai-Gipuzkoetan ez zen jaunik (Bizkaian bertako jaun orokorra izan ezik; baina honen aurrean ere bizkaitarrek beren eskubidezko lege zehatzak zituzten). Inor hortara ahalegintzen bazen —beste ororen gaineratik jaun izate nahiez—, legez kanpora zen, eta gainera bur-lazko izenez "jauntxoa" deitzen zieten.

Hau horrela zelarik, ez zen batere harrizkoa orduko euskaldunen Gaztela-zaletasuna. Eta ondore honegatik zion herriak:

Milla urte igaro eta
 ura bere bidean,
 Gipuzkoarrok sartu dira
 Gazteluko etxean;
 Nafarrokin bildu dira
 Beotibarren pelean

Errege katolikoek inperioa handitzea ekarri zuten, borondatez edo indarrez erresumak menderatuz. Honegatik gipuzkoarrek gaztelarrei lagundu zieten Nafarroako erregeen kontra gerlan. 1512an galdu zuten Nafarroak gaur Espainiarena den partea.

Une berean, Pizkunde garaia da Europako mendebaldeko kulturaren. Zientzien aurrerapenekin batean, literatura, musika eta plastika arteak berritzea dator, ideologia burrukak tarteko zirelarik. Europako parterik gehienak feudal gizartetik burges gizartera jotzen du. Beraz, era guzietako aldakuntzak zetozten. Eta hemen, nere txosten honetan, gure inguruko historian literatura eta edergintza edo plastika arteak aztertuko ditut. Garai hartako dokumenturik urri dugunez gero arte lanek markatzen bai digute ekonomiaren egoera.

Pizkunde garai honetan (Europako "Renacimiento"an) hasten dira Europako hizkuntza askotan literatura lantzeak. Esku-izkribuzko liburuak urri eta garezti zirenez, aberats eta intelektualen eskuetara bakarrik heltzen ziren, eta hauek gehienik latina erabiltzen zuten. Baina garai honetan, inprenta sortzearekin, liburuak ugaltzeaz merkeagotu ziren eta inprimategiek herri hizkuntzetara jo beharra zuten beren merkatari zabalkundez. Hemen hasten dira latin erromantzeak eta sajon hizkuntzak literatura lantzen.

Inprimategiek ekarri zuten liburu merkatzea eta ugaritzea. Eta esan beharrik ez dugu liburuak gizonarentzat zer aurrerapen ekarri duen. Gaur egun, gizonaren jakintza liburuari loturik aurkitzen bai dugu.

Gutenberg, Fust eta Schoffer hasi ziren, XV. mendearen erdialdera, Mainz (Alemania) hirian lehen aldiz letra moldez baliatuaz inprimatzen. Gutenberg-en lantegian argitaratu zen lehen liburua *Biblia* izan zen, 1456an.

Abantaila honi nola erantzun zion gure herriak? Nafarroa oraindik bere erregetzaren jabe zen garaian ezagutu zen Iruñean Brocar-en inprimategia, 1489an, latinez, Iruñeko eliz-nagusiaren esku-liburu bat argitaratu zuena. Ez dakigu Brocar zelako hau frantsesa ala alemana zen, baina berak erabili zituen letra formatatik alemanian bere ikasketak eginga zela dirudi. Baina inprimatzaile honek Nafarroan guti iraun zuen, 1503rako Logroño-ra pasatua zen eta handik, Cisneros kardenalaren deira, Alcalá de Henares-era joan zen *Biblia Políglota* inprimatzeko (4). XVI. mendean Lizarran inprimatu zen anitz liburu, Migel Egia (5) eta Anvers flamendar argitaratzaileek emana. Anvers zelako hau, Lizarratik Iruñera pasatu zen eta 1561ean Sancius Elso-ren *Doctrina* erromanzez eta euskaraz argitaratu zuen. Guk dakigunez Euskal Herrian bertan argitaratu ziren liburuetatik euskarazko lehena. Aurretikoek herbestean ikusi zuten argia. Hemen inprimategirik ez bai zen.

Euskarazko lehen liburu inprimatua ordea, Bordelen argitaratu zen, 1545ean, Etxepareren poesi liburuua dugu. Eta, egile hau, beste hizkuntzetan inprimatzen zenaren jakitun zen, bere Kontrapasean agertu zuenez:

*Bertzeak orok izan dira
Bere gohien gñadora*

Leizarraga kalbindarraren *Testamendu Berria, Kalendrer*a eta ABC Rochelan argitaratu ziren, hiru liburuak 1571 urte berean. Gauza jakina da nafar merkatariek aspalditik zutena La Rochellen etxe bat, eta har-eman hontarako zer ikusirik izango zuena.

Bilbon argitaratu zen lehen liburua, Julio Urkixoren iritziz, Matias Mares inprimatzaileak eman zuena da, G. Osorio portugesak latinez idatzi zuen *De Gloria Nobilitate*, 1578. urtean. Baina Bilbon euskaraz argitaratu zen lehen liburua Ostolazaren *Doctrina* izan zen, Cole de Ibarra-ren inprimategian 1796an. Eta Baionan argitaratu zen lehenengo euskarazkoa Bovrdot inprimatzaileak 1642an argitaratu zuen *Tresora*. XVII mendearen erdialdetik hasten dira euskarazko liburuak ugaritzen, ordura artekoak, asko ez direlarik ere, herbestean argiratuak dira gehienak.

(4) 1514-1517 urteetan inprimatua.

(5) Migel Egia hau Brocar inprimatzailearen suhina zen, J. Goñi Gaztambidek aztertu duenez, gipuzkoarra zen, Legorretako semea.

Ikus dezakegunez, euskal literaturak ere Pizkunde garaian agertzen ditu bere lehen kimuak, literatura landua bezala, zeren herri literatura, ahozkoa, aintzinagokoa dugu. 1512an hegoaldeko Nafarroa Gaztelak menderatu zuen, eta ifarraldean oraindik gelditzen zitzaion erresuma xipi hartan ematen zuen literatura landuak bere hasera. Hau da, Nafarroa librean sortzen da literatura lantze hau. Ordukoa da Etxepareren *Linguae Vasconum primitiae*, 1545ean Bordelen argitaratua.

Baina Etxepareren obra soilik gelditzen zaigu haren garaian. Beste hizkuntza oren mailan euskara jartzeko gogoak bultzatu zuen egile hau, baina inguruko giroa faltatu zitzaion, borroka horiek lehen batean politikazkoak baziren ere, XVIgarrenaren bigarren partean Calvin-en dotrinak ereiztean eta dotrina hauen kontrako ekintzatik.

Pizkundearen barnean, garai hartarako, bazen bestelako berririk ere Europako kulturaren ideologia mugimenduan. Luterok *Testamentu Berria* alemanera itzulia argitaratzen du 1522an, eta *Biblia* osoa 1534an, aleman hizkuntzari batasun bidea eta literatura lantzeko gaitasuna emango ziona. Erlijioa hauzitan jarri zuen. Eta 1545etik 1563ra bitartean izan zen Trento-ko Kontsilioa, Etxepareren liburua argitaratu zen urte berean hasia. Gainera, gaietatik agertzen denez, apenaz arrapatu zuen Elizak 1543an sortu zuen zentzurak ere.

Kontsilioak eraberritzea ekarri zuen, batez ere dogma kontuan. Norma berriak eman ziren dotrina berriekin, herria kontuan harturik, eta bai literatura eta bai artean bere ekintza berezarako probetxuzko izatera zera-maten. Esate baterako, Joanes Antxietaren aurretiko artistak, J. de Ayala, A. Araoz eta abar, mitologia gaietaz, gai paganoz, anitz baliatzen ziren, baina Andres Araoz azkenaldera Testamentu Berriko gaietaz aritu zen (Genevilla-ko erretaula egin zuenetik Eibarkoa egitera bitartean aldatu zen, 1567an), eta J. Antxietakoak, XVI. mendearen bigarren parte hortan, Kontsilio ondorengo baldintza berrietan egin zituen bere lanetako gai guziak. Honegatik, Kontsilio ondorean ere Ebangelio Apokrifoetan oinarritutako irudiak iraunarazten dira herri imajinagintzan hamaseigarren mendearen erdialdera arte (6).

(6) Ikus, J.A. Lizarralde-ren *Andra Mari* (Bilbao, 1926), batez ere "Guipúzcoa" tomoaren 143/178 orrialdeak.

Pierre Robert, Olivetan izengoitidunak, Calvin-en ahaide eta adiski-deak gertatu zuen *Biblia*-n oinarriturik itzuli omen zuen Leizarragak bere *Testamentu Berria*, 1571.ean argiratu (7). Baina Calvinistek, Ginebra-koa 1588an argitaratu zuten. Calvin-ek, Luteroren aurrez-aurre, Eliza eta Estadua banatzea eskatzen du, geroago bere jarraitzaileek bakezko obediteza ontzat hartu bazuten ere. Calvin-en mugimendua poderearen aurka-ko minorien artean zabaldu zen, hala Eskozian eta Frantsian, adibidez.

Gure iduriz, holako zerbait gertatzen zen Euskal Herrian ere. Gaztelako Fernando Katolikoaren aurkako joera bat, eta errege honen eta Lerin-go kondearen aurka gerla egin zutenek bildu ziren Calvindarren inguru. 1559an Juana Albret-ekoa, Nafarroako erregina, Calvin-dar bihurtu zen, eta Biarnotik anitz bidali zituen Geneve-ra (Ginebra-ra) erreformako katisi-man eskolatzera. Gainera, Orthez-en Unibertsitate antzerako bat sortu zuen. Zuberotarrak bereganatu zituzten erlijione berriak, batez ere zuberotar jauntxoek, Lerin-go kondearen aurka gerla egin zutenek. Piarres Lafitte jaunak dionez: "Ipar Euskal-herriko jauregietan, apeztegieta eta burgesen etxetan ibilki; buruzagiak eta handi-mandiak nahi dituzte lehenik bildu, gero jende xehek aiseago jarraikiren zaiotelakoan. Horrela biltzen dituzte beren saretara, berzeak bertze: Bidaxuneko Agarramont, Makeako Belzuntze, Maharineko jauna, Xuberoko Sponde, Belapeyre, Zalgiz, Bela familiak, baieta zenbait apez, gehienak Xuberokoak. Jaun horien guzian buru, Agarramont ahaltsua eta amorratua, Jeanne d'Albret erregina-ren laguntzale kartsua." (8).

(7) René Lafon-en hitzaldia Leizarragaren omenez, EUSKERA aldizkarian, XVII, 1972, 151 orr.

(8) P. Lafitte-ren hitzaldia Leizarragaren omenez, aipatutako EUSKERA-n, 144 orr.

Gainera, erlijio borroka haien hasera ikusteko, Julio II.ren Bula, errege nafarrak exkomulgatu eta beren erresuma lehenen menderatzen zuenarentzat izango zela agertuz eta ondoren, 1512an Gaztelako Fernando V.ak benderatu, eta hortatik mindurik onhartu zuela Nafarroako Joanak Calvin-en erlijioa, anitz idazlek aitortu duten gauza da; begiratu, adibidez: Villasante-ren *Historia de la Literatura Vasca* (Bilbao, 1961) liburuaren 50 orr.; era berean agertzen digu S. Onaindiak *Euskal Literatura* (Bilbao, 1972) lehen tomoko 76 orr.; baita ere *Euskal Protestantismoa zer zen* (Donostia, 1970). J. Leizarraga Beraskoizkoak 1571 urtean argitaratutako eskribuen ganean G. Arestik tajututako liburuan X. Kintanaren hitzaurrea 3/4 orr.; era berean, ikus, R. Bozas-Urrutia, "Un Materre de 1704"; Boletín de la R.S.V. de los Amigos del País, XXIV, 1968, 193 orr. eta J.A. Irigarayren *Euskera eta Nafarroa* (Iruña, 1973), 47 eta 54 orrialdeak.

Gure lurraldeetan Eskozian gertatua nonbait alderantziz badator ere, jauntxoek erreformaren alde eta herria tradiziozko katolikotasunaren alde, historiak berak gauzak honetara ekarri zituelako da. Argi dago, igaroak igaro ondorean, Estadutik aparteko erlijionearen alde jokatu zutela lehen Nafarroako erregetzaren alde gerla egin zutenek. Albret-eko erreginaren jokalaria, neurri handi batetan politikoa zen, garai hartan ohi zen bezala. Erlijioa, Estaduekin elkartzeaz, errege poderetsuen alde aisago joaten bai zen Eliza, errege xipiagoaren edo herrien kaltetan. Bere erresuma eskubideen alde jokatu nahi zuten nafar haiek onartu zuten Calvin-en iritzia. Gero herria berenganatzeko noski. Lortuko zuten agian herria, herri xehe hori, hain katolikoa izan ez balitz; baina katolikotasuna hain errotua zegoen herrian joko irristakorregia zen, eta hala gertatu zen; feudal kutsu guziak beheraka ari zirenez, herria gaineratu zen jauntxo horien kontra.

Lafitte jaunak berak eman zigun Paueko Sinodo kalbindarrak 1563an Leizarragari Lapurdira egin deia, Hitzez hitz: "Lapurdin bizi den Leizarraga jaunari mezutuko zaio hunat etor dadin, Testamentu berriaren, otoiitzen eta Katiximaren eskuararat itzultzeko; eta, nahi badu bere burua (ebanjelioari) osoki eman, bere eskualdean edo Baxenabarren minixtro izaitera prestatzeko. Eliza-kontseilukoen gain izanen da haren mantenatzea, Erreginak nahi duen ber hura hunat etortzea."

Erreginaren nahizko jokabide hauek ikusirik ezta gauza gaitza asmoa igartzea. Leringo kondeak sortu zuen anaiarteko gerlara, Gaztelako Fernando errege katolikoak Duque de Alba igorri zuen bere ejerzitoarekin eta Nafarroa menderatu, Aita Santuak bulazko onezpena eman ziolarik; berak eskubidetzat hala agertu zuenez.

Nafarroako gerlatik hamabi urte geroago, Luterok jartzen du erlijioa hauzitan eta Elizak Trentoko Kontsilioa antolatzen. Loiolako Eneko, Gaztelaren alde eta Nafarroaren aurka kapitan bezala parte hartu zuen berbera, Ignacius izenez apeztua, Jesusen Konpainiaren sortzaile, eta Konpainia hau kartsuki altxatu zen Erreformaren etsai borrokatu bezala. Nabarmen azaltzen zaigu Kontsilio hortan erlijio hauziez gainera politikakoak ere bazirela.

Kontsilio hartako joerak ikusirik, Calvin-ek beste bide bat hautatu zuen, batez ere Eliza eta Estadia bereiztearena. Eta, egoera hau aprobetxa-

tuz, Europako zenbait errege bere bideak aukeratu zituen, eta zenbait elizgizonek garaiko egoeraren arabera errege batzuen zerbitsuko erlijio bidea. Bazen han bietarik. Honegatik ezta batere harritzekoa Nafarroako gerlan Juan de Albret erregearen aldeko jokatu zutenek erlijio berria besarkatzea, berrogetahamar urteren buruan.

Dena dela, argi ta garbi ikusten da politika borrokak erlijiozkoekin nahasturik zebiltzabela garai hartan.

Bitartean, gaur Espainiako alderdia den Euskal Herria geroago eta Gaztela zaleago zihola. Nafarroan, bertako erromantzea baztertuz gaztelarazkoa gainditu zen; baina batez ere Gipuzkoako intelektualak azaltzen zaizkigu erdal literatura lantzen, herriak, herri xeheak, euskara hutsa besterik ez zekien garaian. Foru babesaren esker ona agian.

Baina beste eskertzekorik ere bazuten. Bizkaiak eta Gipuzkoak aurre-rapen eta aberastasun handiak ezagutu zituzten XVI. mendearen hasieratik. Ordura arte laborantza nagusi zen herrietan, beren lurreri esker, aberastasun handiagoak ezagutzen ziren, eta Pizkunde garaian oletara eta merkatalgora ere zabaldu zen. Arte lanak ditugu lekuko, Nafarroa, Zuberoa eta Arabak erromanikoan eta gotikoaren lehen partean aberastasun handiak dituzte, monumentuen ederrez eta ugaritasunez hain nabarmen agertzen zaizkigunez. Gotikoaren azkenaldetik Bizkai-Gipuzkoetan goraka ikusten da edergintza eta XVI. ean, Pizkundearekin, aberastasun handiak lortzen dira. 1492an Amerika aurkitzetik eta 1503an Sevilla-n Casa de Contratación sortzetik, gure ola-zaharretara lan asko etorri zen. Ameriketara ez bai zuten burdinarik ezagutzen eta burdinazko arma eta lanabesak anitz presiatzen ziren hangoen eta hara joaten zirenen artean. Orduan, lanaren aberastasunez, eliza berri anitz jaso zen eta erretoa bikainik egin ere bai.

Ekonomiaren goraka honek, plastika artea ugaritzen du (Borgoina eta Flandes aldetik maisu artistarik anitz ekarri zen), baina literatura ezta lantzen neurri berean, eta egiten den gutia gaztelaraz. Intelektualik gehienak merkatalgora, kolonizatzailetara, misiolari, itsas-gizon, militar eta beste e-kintza askotara jotzen dute. Zerrenda ederrik agertzen digu J.I. Telletxeak bere *Papeles viejos* liburuan eta jakintza gizonen aitormen hau egiten digu

J. Caro Barojak Garibayren lanak aztertzean (9). Eta inoiz literaturagintzara sartzen direlarik, esan dugun bezala, gazteleraz idatziz egiten dute. Hala egin zuten Martinez de Zaldibia batxillerrak, Garibai berak, Etxabe, Poza, Ibarгүйen-Cachopin, Isasti eta gainerakoek, guziak gazteleraz. Ez dute izkribatzen herriaren mintzairan eta herriak ezin jarraitu konprenitu ezin zuen hizkuntzan izkribatua.

Idazle horiek, guztiz euskalduna zen herrian ez zuten zer eginik, beren ondasuna antzu bihurtu zen. Eta izkribatze lanetara behartu ziren haien ondokoak, letra dotoredunak baina irudimenik gabeak, literatura sorketan aritu ahal izateko beren hizkuntzaren arimarik ez zeramatelako. Hala ziren Joan de Itziar eta Pedro de Madariaga kaligrafoak adibidez, literaturatik baino artegintzatik hurbilago arkitzen ziren letrakinak.

Gaztelako erregearengana benderatu ziren erresumetan, literatura gogoia iratzartu zen (intelektual batzuen baitan), baina ez beren herriaren hizkuntzaz, arestian aipatu dudan bezala. Huarte de San Juan garaztarra bera ere, Alcalá de Henares-en estudiatu zuenez gero, bere herriagandik zaturik gelditu zen.

Aipatutako batzuk eskaini ziguten irudimenezko (irudimen hutsezko) lan soila euskararen bitxikeriak gorai patuz apologetika hutsa, hala M. Zaldibia, Garibai, Etxabe, e.a., guziak gaztelako hizkuntzaz zaleturik ari ziren, eta euskararen apologia bera ere herbestera begira egin eta ez bertako herriari begira. Honegatik garai berean salatu zituen Klaberia apezak, 1636an, Ziburuko Etxeberri gorai patzen egin bertso haietan:

*Burlatzen naiz Garibaiez
Bai halaber Etxabez,
Zenak mintzatu baitira
Erdaraz Eskaldunez.*

*Ezen zirenaz geroztik
Eskaldunak hek biek,
Eskaraz behar zituzten
Egin bere historiak.*

(9) J. Ignacio Telleche Idigoras, *Papeles viejos* (Donostia, 1968). Eta J. Caro Baroja, *Los vascos y la historia a través de Garibay* (Donostia, 1972), 62 orr.

*Eskaraz egin ditutzu
Etxeberri, zure obrak,
Ohoratu nahiz zeure
Ahalaz herritarrak.*

*Zer errefrau eder baita
Hizkuntza arrotzetan
Hura aditzera ematen
Daroezu beretan*

*Esker bada eta aithor
Duzula berezia
Zeren xoratu duzun
Herritarren mihia.*

Hala ere, aitortu beharra dugu, Joanes Etxeberri eta honen adiskide Klaberia baino lehen agertu zela Etxepare euskaltzale, honen "Kontrapas" eta "Sautrela" izeneko poemak lekuko. Bigarren poema hontako bi bertusutan hara zer zion Etxeparek:

*Heuskaldunak mundu orotan preziatu ziraden
Bana haien lengoagiaz berze oro burlatzen
Zeren ezein skripturan erideiten ezpaitzen
Orai dute ikasiren nola gauza hona zen
Heuskaldun den gizon orok altxa beza buruya
Ezi huyen lengoagia izanen da floria.
Prince eta iaun handiek orok haren galdia
Skribařuz hal balute ikasteko desira.*

Garai hartan, idazle batzuk euskaltzaletasuna agertzen dute, eta beste batzuk herriarengana hurbiltzeko praktikotasuna, Leizarragak **ABC** liburuan dionez, "Berze nazioe guziek, zeinek bere lengoajea besan" berak ere idazten duela adiaraziaz.

Ifar Euskal Herrian ideologia borrokek bizkortu zuten euskarazko literatura. Politika eta erlijioa nahastu ziren eta elkarren arteko norgehiagoka sortu zen lehenbizi; kalbindarrak beren dotrina berriak hedatu nahirik eta katolikoak kontra-kanpaina bat ondorean. Dena izan zen euskal literaturaren

bizkortzerako eta pizteko. Horrela, XVI. mendearen azkenaldea eta XVII.aren lehenak sustraitu zuen gure literaturaren hastapena.

Azken batez ikusten duguna, literatura landuaren sorrerako mugimendua, ideologian oinarritua zela, ekonomia alderditik baino gehiago. Erdi-arloan, arte lanak adiarazten digunez, Nafarroa, Araba, Zuberoa ziren aberatsak, nekazaritza bizibide nagusia zen garaian, erromaniko eta gotikoaren lehen parteko monumentuak lekuko. XVIgarren mendearen erdialdetik ordea, Bizkaia eta Gipuzkoako artegintzak aberastuaz nabari dira. Lapurdikorik berri guti dugu, zeren aitortu behar bai dugu Baiona bere katedral handiarekin ere ez zela hain euskaldun eta hain Euskal Herriko, arrotz merkatariek ziren nagusi eta gaskoinak zeramaten burugoa. XVI.mendean, Pizkunde garaian, Bizkai-Gipuzkoetan Nafarroa eta Araban hainbatek aberastasuna nabari da. Monumentoak ez ezik arte eskola eta lantegiak ere anitz ziren, batez ere XVIgarrenaren azkenaldera Euskal Herriko arte lantegiek herbesterako lanak ere egiten zituzten, batez ere Gaztelania eta Aragoirako. Eskola berezi bat ere sortu zen Joanes Antxieta azpeitiarraren inguru, anitz jarraitzailekin. Laboraritzarekin batean merkatalgoa gailentzen zen, eta ola-zaharren abantaila nabarmen agertzen zaigu Amerikak aurkitu zirenetik (10).

Hamaseigarren mende hartan Lapurdi pobreenetako izanik ere, bertan loratu zen literaturaren mugimendua. Bizilagunez ere xipienetakoa zen agian, baina literaturagintzan Europa erdialdea bezala piztu zen. XVI eta XVII.ean Euskal Herri guziaren gainetik jarri zela Ibar-ek eman *Genio y Lengua* liburuan estadistika zehatza (11). XVIIgarrenean ordea, bere aberastasunak agertzen ditu Ibar Euskal Herriak, batez ere Lapurdin (12), eta garai hartakoak ditugu eliza berritze asko eta batez ere elizetan egin ziren zurezko koru barrokoak elizaren gibelaldean buelta guzian apalak bezala behetik goraino hain ederki atonduak eta Lapurdiko artegintza hain bereizgarri egiten dutenek.

(10) Ikus *Lur eta gizon, Euskal Herria* (Oinati, 1974) liburuaren "Euskal artea" izeneko kapituluaren 155/162 orr.

(11) *Genio y Lengua* por Ibar (Tolosa, 1936), 99/103 orr.

(12) Alde batetik garaiko errege absolutuen indarrez, bereganatu zituen koloniegatik, Colbert-ek (1619-1683) ekonomiaren zuzendaritza Estadutik jartzea, merkatalgoa indartzeaz eta abar. XVII.mendea oso aberatsa izan zuen Frantzia guziak eta hau igartzen da Ibar Euskal Herrian ere.

Beraz, XVIgarreneko ekintzatik etorri zen geroko zuzpertzte hura, eta XVIIgarrenaren erdirako Axularrek bere *Gero* liburuarekin loretu ez ezik goren mailara jasoko zuena. Bere obra, garaiko Europako aszetika go-renengoen artekoa da. Adibiderik ederrena dugu Juan Flors argitaratzaileak "Espirituales Españoles" sailean onhartzea. (13).

Baian, Leizarragaren literatura lantze esperientzia baztertua izan zen, protestantismoa bera bezala. Trentoko kontsilioaren ondorioz lurralde katolikoetako literaturan aszetikak eta miztikak hartu zuten garrantzia, herriari begira eta idazkera herrikoiez, Axular eta haren ingurukoek burutu zuten bezala (14). Gaur egun, euskara, goragoko kultura baterako premia larrian ikusten dugu, Leizarragak zeraman bideetako agian. Dena dela, moldez eta gogoz, Trentoko kontsilioak zeharo markatu zuen Euskal Herriaren bizitzan, eta kalbindarren ideiekin batean Etxepareren erako poemagintzak ere baztertzeko (15). Katiximaz ugaritu zen Euskal Herria, Sales-ko Frantziskoren lanen itzulpenak eta barroko egitura sartu zen. Mugimendu honetan, Axularrek bere inguruko zituen Materre, Haranburu, Etxeberri Ziburukoa, Harizmendi, Argainarast eta abar, Sarako eskolatzat ezagutzen duguna.

Denen buru zena, Pedro Dagerre Azpilikueta, "Axular" handia, herri honetan sortu zen 1556an, *Gero* liburu eder aspergaitza 1643an argitaraturik utzi ziguna eta handik urte batetara hil zena. Hark bere liburuan esan zigunez: "Baldin egin baliz euskaraz hanbat liburu nola egin baita latinez, frantsesez edo bertze erdaraz eta hizkuntzaz, hek bezain aberats eta konplitu izanen zen Euskara ere; eta baldin hala ezpada, euskaldunek berek dute falta, eta ez Euskarak".

Hala ere, Etxeparek bere liburuaren bukaeran zion "*Debile principium melior fortuna sequatur*", gure ustez, aski kunpliturik utzi zuen Axularrek bere *Gero*-rekin.

(13) Pedro de Axular, *Gero* (Después). "Espirituales Españoles", Juan Flors, Editor (Barcelona, 1964).

Aita Luis Villasantek prestatua, bere hitzaurrez eta gaztelerazko itzulpenez.

(14) Ikus. L. Villasante, *Historia de la Literatura Vasca*, 59 orr.; L. Villasante, Axular, mendea, gizena, liburu (Omat, 1972), 90/96 orr.; eta I. Sarasola, *Euskal Literaturaren Historia*, 14/15 orr.

(15) L. Michelena, *Historia de la Literatura Vasca* (Madrid, 1960), 59 orr.; eta I. Sarasola, *Euskal Literaturaren Historia*, 15 orr.

Agur eta ohore idealen borrokak euskararekin erabiliaz gure literatura landuaren sorrera lortu zuten guziei!

J. San Martin

SAN MARTIN JAUNAREN SARRERA-HITZALDIARI ERANTZUNA

Huna nun gauden gaur bilduak Axularren sor-herri huntan. Duela lau mende baino gehiago jaio zen eta hemen iragan zuen bere gaztaroa Euskal Herriak Hamazazpigarren mendean ukan duen idazlerik famatuenak. Eta zertako bada bilduak gire, orok badakikezue, lankide maiteak eta jaun eta andere agurgarriak. Entzun duzue, orai berean, Juan San Martin-en mintzaldi ederra: nola eta zertako sortu den gure literatura landua Ipar aldeko Euskal Herrian, nola haunditu den landare hori Axularren "Geroa" deitu lorea sortu aintzin.

Eta hemen konpainia on batean baigira, euskaldunik baizen ez den lekuan gogoratzen zaizkit Axularrek berak, bere "Geroa"-n irakurtzaileari eskaintzen diozkan lehenbiziko lerroak:

"Egun batez konpainia on batean, euskaldunik baizen etzen lekhuan nengoela, ekharri zuen solhasak, izan zen perpausa, etzuela deusek ere hanbat kalte egiten arimako eta ez gorputzeko ere nola egitekoen geroko uzteak, egunetik egunera, biharretik biharrera luzatzeak. Eta on zatekeiela gauza hunetzaz liburu baten euskaraz guztiz ere euskararik baizen etzakientzat egitea: eta hartan gero dioenak bego dioela erakustea."

Zuk ere, San Martin lankide eta adixkide ona, entzun dituzketzu hitz horiek. Ordu zela erranen derautzut. Ez ote du orai hamar urte sartu zinela Euskaltzaindian, euskaltzain oso gisa? Ez zena zure eginbidea sartzeko mintzaldiaren egitea epea sobera luzatu gabe? Hamar urteren buruan pentsatu dukezu laster iragan zela denbora eta ordu zitaikela eginbidearen betetzea. Hautatu duzu Axularren sor-herria, beharbada erakusteko gero dionak ez duela beti bago erraiten.

Aitatxi gisa hautatu .nuzunez gero, egiten derauzkitzut erasi horiek, irriño bat ezpainen xokoan, baitakit aurretik ongi hartuko ditutzula. Eta umorezko erasiak utzirik nahi derauzkitzut eskerrak bihurtu. Euskaltzaindian lehen aldikotz gertatzen zait aitatxi izaitea, eta zuk egin derautazu ohore hori. Ohoretzat hartzen dut ba eta ere adiskidantza gisa. Duela hameka dotzena bat urte orai, nihaur Euskaltzaindian sartu nintzanean, egin nuen zure ezagutza. Ordutik, uste dut elgar aditu dugula, senditu dugula adixkidetasunak emaiten duen elgarrekilako lokarria. Gure arteko har-emanetan jakin nintuen zure zonbait berri.

Sortu zira Eibarko hiri langilean, duela orain 52 urte, udaren hastapenean, 1922ko ekainaren 22an ; gu gehienek bezala euskara ikasi duzu erdara baino lehen eta nahi eta ez zaletasun gehiago duzula euskaran da guretzat eta gure batasun hunentzat kalitaterik haundiena. Ez dakit -eta ez derautazu sekulan erran - nun egin dituzun estudioak. Diote zuhaurek asko ikasi duzula hanitz liburu irakurriz, betidanik jakintza maite izan duzulakotz. Bainan bada liburuek emaiten ez duten jakintza bat. Eta hura da, bere esperientziaz, bere nahiz, ikusiz eta sendituz, gorputzak gogoari emaiten dion jakitatea. Gazte zinelarik, mendizale gisa, ezagutu duzu mendiak nasaiki eskaintzen deraukun bozkarioa. Arrokarri aztaparrakin lotua, zango petan hutsa daukazula, gainean zero urdina, zeruari buruz egiten den petikgoitiko ibialadiak ere moldatzen du egiazko gizona, gorputzez azkar, armaz azkarrago. Picos de Europa-ko, Pirineetako eta Alpes-etako gailurrik gorenatarat igan zira eta segur naiz gain heietarik bota ditutzula euskal irrintzinetarik ozenenak. Gailurrez bertzalde, leizeak ere nahi ukan ditutzu ikertu. Pierre Saint Martin-eko leizearen iluna ikusi eta jastatu duzu bi begiak oso zabalik, hala nola hesten zinituzken goiz argiaren dirdirak jotzen zituelarik iragan dituzun mendietan.

Mendizaletasunari esker ikertu ditutzu Euskal Herriko zazpi hegala, herriz herri ibiliz bide nabar. Eta huna nun ohartzen ziren mundu zabalean dauden populuen anaitasunaren asmoa sortu ditaikela bakarrik herri bakoi-txak ikasten duelarik bere kondaira, jakiten duelarik nor den, nun, nola eta noren artean bizi den, norat doan. Haitzaren pare, herri batek lurtean e-rroak barna behar ditu sartu eta ez izan erro gutiko zuhaitza bezala, lehen-biziko haize zirimolak aurtik lezakena. Mendiz mendi eta herriz herri zinabi-larik. ikusi eta ikasi ditutzu Euskal Herriak sortu dituen ohidura zaharrak, etxe bereziak, bizi molde desberdinak, ipui aberatsak, kantu xoragarriak, atsotiz, zuhur hitz eta bertze lehengo erranak. Zuhaur aberastu zira, hor baitzinuen herria erakasle gisa eta orduan duzu konprenitu Euskal Herriak osatzen balinbadu mundua, euskarak ere baduela bere tokia munduko hiz-kuntzen soka-dantza edo dantza-korda handian eta Detxeparek dion bezala behar dutela euskaldunek euskara jalgi mundu guzira.

Euskaldun zinen ordu artio, orduan zira Euskalzaletu. Hor dira lekuko idatzi ditutzun artikulu eta liburuak: Eusko gogoa, Egan. Euskera, Munibe, Anuario de Eusko folklore, Jakin, Zeruko Argia, Olerti, Pyrenaica, Anaita-suna eta bertze aldizkariak sala zezaketen eta salatu zeieten nor zinen Baionako Euskal-Idazkaritzakoek eman baitzerazuten 1964ean Lauaxeta saria. Orroitzen niz "Zirikadak" eta "Eztenkadak" idatzi dituzula, nahas-mahas doatzila ipui bilduak eta asmatuak. Zure gaztaroako ibilaldien seme-alabak dira, hala den bezala "Estudio etnográfico del valle de Urraul Alto" Luis Pedro Peñarekin idatzia. Lehengo idazleak maite dituzu, Mogel berezi-ki, haren bizitza aztertuz, lanak agertaraziz. Bainan maite ditutzu oraikoak ere "Uhin berri"-koak, igerika batzu eta "Hegatsez" doatziñak Euskeratu ditutzu bertzen liburuak erakutsiz ez ditaikela Euskal Kultura hetsirik egon, behar duela ordea sekulan baino gehiago atzerrietako kulturei idekia izan. Zuri esker Michel de Ghelderolde, Salvador Espriu eta Bertold Brecht-en li-buru edo zati batzu irakur ditaizke euskaraz. Erradazu otoi zer irakurtzen duzun eta erranen derautzut nor ziren. Euskeratu dituzun idazleak oihuka-tzen derauzkute zure bihotzeko kezka eta asmoak.

Ez zenituen lan horiek guziak eginak Euskaltzaindiko ate nagusia ide-ki zelarik zuretzat 1964.ean. Bainan ez zinuen izendapen hori hartu ohorez-ko izendapen gisa. Langile porrokatua zirela orok badakigu eta hortakotz

Euskaltzaindiko idazkari izendatu zitugu, esku onetan baitago kargu, edo hobeki esan, karga hori. Ene bihotzeko zorionaren berri aitortzen derautzut gaur bereziki Euskaltzaindiaren izenean agurtzen zaitudanean, hori baita betetzen dudan eginbiderik goxoena, ez lankide gisa bakarrik, baina, gehiago dena, adixkide bezala.

Euskaldun jendearen erroak barna landatuak direla euskal lurrian, euskaldun jendeak ez duela adinik, betidanikakoak girela, huna zer erraiten zuten, duela lau mende, espantu puska batekilar orduko historiazaleek. Eta, egia erran, aspaldi huntan bizi da gizona Euskal Herrian, Isturitzeko otsoze-laietarik Santimamiñeko Leizeradino. Baina zuk, nik baino hobeki, bada-kizu egia hori. Eta mende huntako ikertzaleek, zu heien artean, agertzen dauzkute egunero gizonak utzi dituen herexak: leizeetako marraski, mairubaratze eta abar... Emeki emeki ere, gizon berek sortu dute menderez mende elgarrekin bizitzeko behar zuten mintzaira. Hala nola apaintzen zituzten leizeetako paretak marrazkiez, halaber, sortzen zituzten olerkiak ederragoak zauzkaten xoramelatzen zituztelarik. Hola hasi da gure ahozko literatura, kantatzen zituela euskal gizon eta emazteen arteko lokarri edo eztabaidak, gogoen kezkek. Gauza guti etorri zauku, salbu gertakari haundi edo bortitzen orhoitzapenak: pertsu bat hemen, bizpahiru neurtitz han, hamalau eta hamabostgarren mendekoak. Kantu batek, osoa dirudianez, Xuberotarren aho beharrietatik iraganik, erakusten derauku literatura galdu horren ederra. Mauleko kondearen abrekeriak alde batetik, doñu sarkor eta pertsu mamitsuen ederrak bertze aldetik, eman diote iraupen berezi bat, kanta egileak berak desiratzen zuen bezala, ziolarik: "Bizi denak orhit ükhenen dü Bazko gaiherdi ondoa"

Euskaldun orhoitmenari esker iragan ditu mendeak gure ahozko literaturak, gizaldi bakotzak emaiten ziola apaindura berezi bat. Oraino ere hemeretzigarren mendean, bazakien Etxahun-Barkoxe-k pertsuz "huntü" zituen oiñu eta garrasiek irauñen zutela Xuberotarren gogo-bihotzetan:

Khantore horiek huntü nütin Unhürritzeko olhetan,
Errumarat juiten nizala erraiten beitüt hoietan;
Maleruski ni hil banendi bidaje lazgarri hortan,
Ziberuan khanta-itiazie, ene orhitzapenetan.

Ahozko literatura Euskal Herriko eremu guzietan bizi zen, euskaldunen josteta, biltzar, har emanen artean eta bertze herrietako ahozko literatura-rekin konpara ditaike irriskurik gabe gure abaintailetan. Hori izan da, garai batean, Herriaren jakitate bakarra.

Hamabostgarren mendearen bigarren zatia eta hamaseigarren mendea dira mendebaleko European aldakuntzazko mendeak. Erdi-aroko mundua suntsierat doa eta bertze mundu bat, bertzea baino zabalagoa, agertzen ari da jendeen begi harrituena aintzinean. Aro berri bat sortzen da, berpizte bat bezala.

Italian hasten da Pizkundera. Europa guzian, arte gotikoak bere azken dirdirak botatzen ditu, Italian bertze arte mota batek arrakasta handia hartzen duelarik. Lehenengo denbora klasikoetarat erroen bila doa aro berria: gazteluak jauregi bilakatzen dira, margolariak mitologiari buruz itzultzen, olerkariak so egiten diote Erroma eta Greziari, filosofoek Platonen ideiak irakur ditzakete Platonen hizkuntzan.

Espainiak lortu berria du bere batasuna. Granadako mairu-erreinua erori da, Arago eta Castilla, errege katolikoena eskuetan bateraturik, sartzen dira, burua gora, Indiak berriki aurkituak, aro berrian. Frantziak, aspaldi egin baitu batasuna Okzitania errautsiz Italiako alderat jotzen du eta Espainiarekin ikasten Pizkundera darion aberastasun joria. Turkoak, emeki emeki, sartzen ari dira mendebaleko European, beldur ikaragarri bat emaiten dutela Lepantoko itsas-guduka artio

Eta hor, Espainia eta Frantziaren artean, hor dago xutik oraino, Napatarrak haurriden arteko eztabaidek ahultzen dutela gero eta gehiago, Napatarrak erreinua. Arbolatik fruitua erortzen den bezala, Fernandoren aztaparrerat eroriko da Napatarrak, erregek ihes egiten dutela Pirene haraindiar. Debaldetan nahiko dute berriz Napatarrak jabetu: 1521etik hart zatikaturik dago Napatarrak. Erregeak biziko dira Pauen. Gero, Espainiak egin zuen bezala, Frantzia jabetuko da Napatarrak, Henri IV. jarriz Frantziako tronuan, Luis XIIIgarrenak haren segida hartuko duenean.

Hamaseigarren mende hori (1521etik, 1620 arte) garrantzi handikoa izan da euskal literaturarentzat, orduan lehenbiziko bi liburu inprimatuak

sortuko direlakotz Naparroako erreinu xoil eta libro hortan. Erran derauku-zu oixtion nola hedatu zen inprimeria garai hartan eta nola etorri ziren gure eremuetarat lehenbiziko inprimatzaileak. Halere aipatu ditudan bi liburuak Herritik kanpo inprimatu ziren, bat Bordelen, Detxeparena, bertzea Roxelan, Leizarragarena ez baitzagon inprimeriarik Naparroako erreinu ttipian. Eta gure bi idazle horiek, mende horren eztabaiden lekuko daude gure euskal lurrean, apez katolikoa eta artzain protestantea.

Detxepare zinez, hamaseigarren mendeko gizona da. Senditu du munduko mintzairan inprimeriak ematen zioten oldar ikaragarria. Latinaren parean herrietako mintzaierek altxatzen dute burua segur baitira traba gutiago dutela eta pentsakera guzien erraiteko gai direla. Berritzen, azkartzen, aberasten, joritzen ari dira. Naparroako erregina bera, Margarita, idazle frantses on bat da eta Nera-ken Pau-en bezala biltzen ditu bere inguruan idazleak. Garai hartan, Marot eta Rabelais-ek Frantzian, Garcilaso de la Vega eta Boscan-ek Espainian, olerki eta idazkien bitartez lantzen dute frantsesa eta gaztelera eta bide berriak idekitzen. Giro hortan bizi denak, Eihalarrren edo Donibane Garazin izanikan ere, ez ote du bere hizkuntza landuko eta inprimaraziko? Badaki nehork ez duela, ordu artio, euskara inprimarazi eta "kausa horregatik gelditzen dela abaturik ezein reputazione gabe". Argi eta garbi ikusten du Detxeparek etorriak direla denborak eta Bernard Lehet-i eskaintzen diozka asmatu dituen koplak "inprimiturik heuskara, oraino izan eztena eta zure hatse horretik dadin aintzinerat augmenta, kontinua eta publika mundu guzietara eta baskoek bertzek bezala duten lengoajian skribuz zerbait doktrina eta plazer hartzeko, solas egiteko, kantatzeko eta denbora iragaiteko materia eta jiten direnek gero duten kausa o-boro haren abantzatzeko".

Geroari buruz mintzo da Detxepare:*augmenta, kontinua, publika, abantzatzeko*, hitz horiek jaitzen dituzte oraino gure beharriak, euskaldun eta euskaltzaileen eginbidea goraki oihukatzen dutela.

Euskararen sortze bat da eta "kontrapas" famatuaren errepiketari e-repikatzen du jaitze edo jalgitze hori; kanpora, plazara, mundura, mundu guzira. Gauaren sabeletik jalgitzen da kanporat eta haur sortu berriak bezala lehen garraisia botako du; lehebiziko urratsak eginez helduko da plazarat, bertze kidekoen arterat; handitzen da, mundurat hedatzeko xedea hartzen du eta garai hartan mundua zabaltzen ari baita euskaldunekin eta

euskalduneri esker mundu guzirat nahi luke hedatu "ohoria orotan" ukaiteko. Nola sorginak hitz berak errepikatzen dituen bere inguruko jenden xortzeko, hala Detxeparek hiru aldiz hitz bera oihukatzen du, dei gisa, "Heuskara" sar dadin gero mundu guziko hizkuntzen harrigarriko dantzan. Besta da, mintzairen besta, aro berriko jaia.

Ez da Detxepare idazle bakarra hamaiseigarren mende hortan. Frantziatik jinikako ipar haizeak Euskal Herrirat pastoralak dakar. Erdi aroko frantses "misterioek" sort-arazi dute baserritar antzerkia. Ez bakarrik Xuberotarek bainan Baxenabartarrek hain zuzen ere, ezagutu eta egin dituzte pastoralak. Oihenartek berak erraiten derauku bazela hamaiseigarren mendearen erditsuetan bertze apez bat, Donibane Garazin sortuz, Joanes de Etxegarai deitua, olerkaria hura ere, eta "Artzain gorria" deitu pastoralaren idazlea. Aipatzen derauku ere Arnaud de Logras, Amikuze eta Oztibarreko bikario jenerala, hau ere olerkaria.

Badirudi badela Baxe Nabarren olerki eskola bezalako bat Detxepare, Etxegarai, Logras hiru apez olerkarietilan. Ikus dezakegu heietan "La Pleiade" iduriko biltzar bat. Nahi ukan dute euskara landu bederen olerki eta pastoralen medioz. Euskararen zerbitzariak izan dira eta, nahiz Detxeparen obra bakarrik gelditu zeraukun, egin dute egiazki nik deituko dudan "La Défense eta L'illustration de la Langue Basque".

Bada hamaiseigarren mendean euskararen bigarren akulatzaile bat eta hori da protestantismoa. Erreformako ideia berriak Europan hedatzen ari dira. Jadanik Margarita, Naparroako erregina idazleak, Nerak-en eta Pauen gerizatzen ditu erreformatar lerratzerat doatzin idazle, filosofo eta teologoak. Libertatez gose dira protestantak; nahi dute Jainkoaren hitza denek ezagut dezaten; hortakotz utziz latin sakratua frantseserat itzultzen dute Testament berria lehenik 1523an Lefevre d'Étaples-ek eta Biblia osoa geroxeago, lan berbera egiten duela Robert Olivetan, Kalvinen ahaide batek 1535ean. Jainkoaren hitzaz egiten dituen gogoetak ere Kalvinek agertuko ditu, Katolikoek atxikitzen dutela, hanitz denboraz oraino, latin xoilak. Bibliari esker Alemanian erabiltzen ziren hizkuntzetarik bat, aleman literarioa bilakatuko da, hura izan baita gerostik aleman batua. Ez da harritzeko beraz euskarazko itzulpen bat galdegiten badu Albretako Joanak, Naparroako erregina protestantak. Leizarraga berak bere eskaintzazko aintzin solasean ez du bertzerik arraiten: "Alabaina segur izanez ezen Heuskaldunak berze nazione guzien artean ez garela hain basa non gure lenguahez ezin ezagut

eta lauda dezagun gure Jainko Jauna..."

Euskaraz euskaldunentzat, ez dea hori mendez mende euskaltzaleen bihotzek daukaten asmo kartsua?

Ene iritziz, protestantismoak eta Leizarragaren obrak bereziki ondorio onak ukanen dituzte euskararentzat, eliza katolikoak bide bertsutik jo beharko baitu. Bide bertsutik diot ezen eta Bibliaren itzulpenik ez baitute berehalakoan egingo katolikoek. Bainan katiximak agertuko dira, jadanik hamaseigarren mendean, hamazazpigarrenean bereziki. Aipatzeko dira (Santxo Elsokoaren dotrina aparte) Ostolazarena Bilbon. Aita Matteredena eta Nafarroan Beriainena. Eliza katolikoaren erakaskuntza ageriko da bereziki hamazazpigarren mendean Lapurdiko eremuetan. Aita Villasantek biziki ederki esplikatzen derauku, bai bere "Historia de la Literatura vasca" delakoan eta bai "Axular, mendea, gizona, liburua" deitu liburuan zer izan den Sara-Donibaneko giroa. Erlisionekeo gerlak bururatuak dira. Bortitzak izan dira Baxe-Nabarren, Axularrek dioenez bederen, Etxauz etxeko kondaira egitean:

"Zu izan zara Etxauz, mendi Pirinioetan, Alduideko hegaletan, bethiere zentinelak eta begirale bezala, iratzarrik dagoen jauregi eta gaztelu handi, eder, noble hartako seme. Hango bizkondeak eta seme guztiak izatu dira bethiere, egundainoz gero, erregez enpleguak, estimatuak, fin eta leial fragatuak. Eta bai egiazko fedearen eta legearen defendatzaile eta aintzinatzaile buruzagiak ere. Nafarroa beheko parte hetan, bertze ainitz lekhutan bezala, lege katoliko saildua, iduriz klakatzera, kordokatzera eta erortzera zihoanean, badaki munduak nola zure aita Jauna, bere etxeaz, onez eta biziaz ere kontu guti eginik, joan zen Doanapalaia, non baitzen orduan Nafarroako Parlamenta. Eta han ausartzia handi batekin, bere bihotz giristino noblearekin, hasi zen, ezpata biluzia eskuan harturik, oihuz, Matias bat bere denboran bezala erraiten zuela: "Ea giristinoak, giristino izenarekin izana duzenak, bertze egiteko guztiak utzirik, hurbil zakiskidate, jarraiki zakiskidate, eta egiazko legearen eta fedearen mantenatzen eta sostengatzen lagun zakiskidate."

Eta hanbat egin zuen, non bere herria eta inguruneak ere, hetan zihoan eritasunetik begiratu baitzituen. Eta gero handik hartako herraz eta mendekuz bere jauregi ederra erre zioten."

SAN MARTIN JAUNAREN SARRERA—HITZALDIARI

Etxauzko semea, Baionako apezpiku zenean, bazterrak eztituak ziren Baxe Nabarren, sua piztua zegolarik Lapurdin hamazazpigarren mendeko lehen hamar urtetan. Senpereko sorginen gertakariak inharrosi zuten Lapurdi guzia: egiatzko sorgin ihizia, zinezko erlisioneko gerla. Hor datza, nere iritziz, Lapurdiko Euskal literaturaren piztearen arrazoin handi bat Frantziako erreforma katolikoaren giroaz bestalde. Ohart giten Sales-eko San Frantsesen denbora dela, behar direla jendeak ematu eta "egiazko legearen eta fedearen" erakaspenak behar zitzaizela jendeak eman, hori baita Elizaren eginbiderik premiatsuena.

Donibane-Ziburuko frantzizkotarren komentua eraikirik, prest zitaizken erakasleak, garai hartako euskal liburuetan ageri diren izenak lekuko: Materre, Klaberia, Hirigoity, Gillentena, Etxeberri ziburukoa, Haranburu, Argainarast eta... Axular, orok erakasle lana deramatena.

Ez da erlisioneko gerlarik izan ez Espainian, ez Hego Euskal Herrian. Jesuiten konpania euskaldunek sortu dute. Krixtoaren soldado izan nahiz, bihotza zaukaten aski zabal mundu zabalaren besarkatzeko eta ez zioten Euskal Herriari kasurik egin. 1656 ean bakarrik (badu ehun urte baino gehiago konpainia sortua dela) ohartuko dira Jesuitak Euskal Herria dela ere misione lurra, urte hartan agertuko baita Aita Jeronimo de Ripalda-ren "Exposición breve de la doctrina cristiana" eta 1686 an Gazteluzar-en "Egia katolikoak.

Hola nola sendi zitaiken Lapurdin, Baxenabarren Ziberoan bezala euskaltzaletasun horrek konpreniarazten ditu pixtion aipatu dituzten Klaberiak eginikako pertsu garratzak:

Burlatzen naiz Garibaiez
bai halaber Etxabez
Zeinak mintzatu baitira
Erdaraz Eskaldunez

Ezen zirenaz geroztik
Eskaldunak hek biak
Eskaraz behar zituzten
Egin bere historiak.

Bainan erlisionetik kanpo, zer gai erabili da Euskaraz, literatura landuan? 1638 an (badu bi urte Klaberiak egin dituela pertsuak). Oihenartek publikatzen du bere *Noticia utriusque Vasconiae* latin hizkuntza noble eta zientifikoa. Martin Oiharzabalek ere frantsesez lehenik idazten du eta argitaratzen *Itsasoko nabigazioneko liburua*, Piarres Detxeberri edo Dorrek euskararat itzultzen diola gero. Asko denboraz (hiru mendez bederen) gure literatura erlisioneko literatura izanen da, denbora berean ahozko literaturatik zarioten kantu, ipui eta errefrauek asetzen zituztela euskaldun jendearen gogo bihotzak.

On da ikustea eta ikertzea nun eta nola sortu den gure literatura landua. Sortu da hamaseigarren mende erakituan, bazterrak eta gogoak harrotuak zaudelarik; sortu da azkatasunean, Naparroako erreinu azkatuan, orduko erlisione alderako eta gizonaren alderako pentsakerak emaiten derauzkula Detxeparek; sortu da ere eztabaidetan, protestanten helburuek lehenik, katolikoek erantzunek gero ibilarazten gaituztela Leizarragatik Axularrerat. Orduz gero bizi da Euskal literatura, bizi baitira Euskaldunak, Euskaltzaleak eta bizi baita Euskara. Orai Europako batasunari buruz dabilzanek senditzen dute, sekulan baino gehiago, begiak urrun zeru-lurreko mugetan dauzkatelarik, behar dituztela zango oinak azkarki finkatu beren sort-herrian, begiratzuz, zainduz eta landuz gogoan duten berezitasuna: hizkuntza. Hortakotz da mende huntan, nahiz ez den gehiago euskararik baizen eztaquienik, erakaskuntza euskaraz emaiten ikastola eta ikastegietan hala nola ere sortu dugun Udako Euskal unibersitatea. Gai guziak erabiltzen dira euskaraz, mende huntan agertzen diren liburuetan. Hogeigarren mendeak, aro berrikoa baita, aintzinamendu haundiak behar derauzku eskaini azken hogoi eta borts urte hotan: euskara sararaziz eskola, irrati eta telebixtan horiek baitira mintzairaren hedatzeko tresna berriak. Euskal kultura bizi da, sekulan baino unibersalagoa, bainan gure kondairaren eta iraganaren iturrietan halere behar dugu nasaiki edan, euskal jakitate bideetan arbasoak direlaketoz erakasle eta gidari hoberenak.

Egun hemen Axularren sort-herrian baigira eta Axular baita gure idazle zaharretan maisuenetarik bat, hari, idazle arbasoari, eskerrak bihurtuko diozkagu, hartzen ditugula ararteko Oxobik asmatu pertsuak:

Eskerrak Axular!
Bihi, bazka, indar,

Egun eta bihar
Badakigu nun har;
Zu baitan.....

Lagunak ez lokar:
Aditurik elkar
Dugun euskara sar
Eder, jori, azkar
Orotan!!

Urdazubin 1974 ko irailaren 14an

Jean Haritschelhar



AXULAREUKA · IDAZLENAGUSI
AREN SORT · EX EA · 1556 - 1644

AYUNTA
MIENTO
DURDAX

DIPUTACI^o
FORALD
NAVARA

ACADEMIA
DE LA LENG
UAVA SCA

"Axular baserrian jarritako oroitarria"

URDAZUBIKO BATZAR EGUNEAN EUSKALTZAINBURU JAUNAREN AGURRA

Jaun-andreak, agur!

Oker ez banaiz, lehen aldikotz biltzen da egun Euskaltzaindia Urdazubin, Axular handiari ohore eman nahiz. Itxuren arabera monasterio zahar hunetan egin zituen Axular-ek bere lehen ikasketak. Egungo gorazarre hunek ihaz Nafarroako Diputazioan egin zitzaionaren segida izan nahi du, eta Euskaltzaindiak antolatua izan da, Nafarroako Diputazioa eta Príncipe de Viana elkarteak lagun dituela.

Batzarrearen muina hauxe izango da: Juan San Martin Euskaltzaindiko idazkariak bere sarrera-hitzaldia egin eta Jean Haritschelhar euskaltzainburu ordeak erantzungo dio. Ondoren, Vicente Galbete jaunak *Fontes Linguae Vasconum*-en zenbaki bereziaren aurkezpena egingo du. Zenbaki hau dena Axular-i eskeinia da.

Axular, Urdazubiko semea, izan da euskal literaturan mailarik gorena eta osperik handiena irabazi duen liburuaren egilea. Unibersidade mailako istudioak Salamancan egin eta bere liburua —*Gero*— Saran idatzi bazuen ere, sustriak, ordea, hemen zituen. Bere nafar izaitea Axular-ek ez du sekula ukatuko, nahiz eta izaite horrek buruko minik aski emango dion.

Gaur, bada, Euskaltzaindiak Nafarroa eta Nafarroako atea den Urdazubi agurtzen ditu.

Euskara lantzen hain bikainki jokatu zen Urdazubiko semea ohoratzen du.

Baina Axular-i egin dakioken omenaldirik ederrena, eman diezaiokengun sari-ordainik hoberena, badakigu zein den: nafarren hizkuntza zaharra atxikitzea, iraun erazitzea, euskara azkarki bizi dadin egitea. Badakigu, bai Diputazioa eta bai Príncipe de Viana-k duen euskararen aldeko saila ere, lan horretan gogoz ari direla. Euskaltzaindiak oso estimu handitan du korporazio hoiek euskararen alde egiten duten guztia, eta obra hori bere alde-tik bultzatu eta aintzinatzea nahi luke.

Arestian esan dudanez, gure idazkari San Martin-ek gaur du sarrera-hitzaldia. Gaia ere halakoxea hautatu du, guztiz ernagarria: "Literatura landuaren sorrerako giroa, Axular-en garaira arte". Izan ere, euskal literaturaren sortze inguruan edo sorrerari buruz bada oraindik argitu gabeko misteriorik. Nahiz eta izenak, urte-mugak eta abar jakin, badira hori dena baino sakonagoak diren gauzak: hots, azpian dabilen barne izerdia eta barne indarra, garaiko ideiak, giroa, gizona ibil arazitzen duten sentimenduk eta kezkek. Hoiek dira azkenean gertakariei sortzea eman ohi dietenak, edo sortze hori gerta dadin baitezpadako baldinkizunak. Hoiek gabe ez bait da deus sortzen. Eta alde huntatik barnatu eta aztertu gabe ditugu oraino gure literaturaren hastapenak.

Ipar Euskal Herrian gertatu zen euskal literaturaren sortzea. Hegoaldean, berriz, aro hortan bertan elkortasun eta basamortu gorria ageri zaigu. Zergatik alde hori batetik bestera? Zer nolako giroa piztu zen iparraldean, literatura hunen sortzea posible egin zuena? Hori da San Martin jaunak bere hitzaldian aztertu eta argitu nahi diguna. Eta era berean Haritschelhar jaunak ere ihardespenean ukituko duena.

Hauxen da egia: XVI. mendean Nafarroako 6. merindadean euskara lantzeko kezka pizten da, eta XVII. ean aldameneko Lapurdin kezka hunek

erraberritze eta bir-loratze bat ezagutzen du. Bir-loratze hau, neurri handi batean, Urdazubiko semeari zor zaio. Bitartean, bi mende hauetan eta oraino XVIII.aren azken aldera arte, Hego Euskalerrian ez dira literatura landua egitera lotuko.

Gauzak zergatik gertatu ziren hala gure artean, hori da gaurko gure hizlariak argitu nahi luketen kondaira-galdea.

Azken bolara hunetan halako jelosi edo espa puntta bat agertzen dute gure sartaldeko euskaltzale batzuek. Iruditzen zaiote, alegia, euskara baturaren langintza hunetan Euskaltzaindia sobera dela iparralderuntz beha. Eskualde hunekin maitemundurik balego bezala. Nik ez dakit. Baina euskal literaturak kondairan barna ekarri duen joairak bere pisua du, nahi eta nahi ez.

Eta gero bada besterik ere. Egia esango badut, azken hilabete hauetan Julio Caro Baroja-k ateraberi duen liburua irakurriz (*Los Vascos y la historia a través de Garibay*) ohartua natzaion gauza da.

XVI. eta hurrengo mendeetan sartaldeko gure hiru probintziek har eman eta lokarri sendo-ugariak izan zituzten Gaztelako erreinuarekin. Gaztelania bera ere Euskalerriko mugetan sortua da, eta oso goiz gurean sartua. Esan ditudan mende hoietan, bada, euskaldunek halako kasta berezia osatzen dute eta zeregin hautatu batzuetarako hartuak izaten dira. Elizgizon asko ere bai, baina iskribauak eta sekretariak batez ere emango dituzte sartaldeko gure hiru probintziek. Ezaguna da Quijote-n ageri den ateraldia (2^a parte, cap. 47). Sanchok galdetzen duenean: “¿Quién es aquí mi secretario?”, norbaitek erantzuten du: “Yo, señor, porque sé leer y escribir, y soy vizcaíno”. Eta Sanchok erantzuten du: Iratxetura horrekin baita Enperadore beraren sekretari ere izan zaitezke zu... Eta hala izan zirela euskaldun asko, badakigu.

Garibaik berezkuntza bat egiten du: harentzat ez dira berdin letrak eta luma (luma edo lumazkiko gauzak: ikus Caro Baroja, o.cit.,p.273). Lumatik bizi zirenak, sekretari, iskribau eta hoiak ziren, eta, hain zuzen, zeregin hauetan enplegatzen ziren euskaldunak Gaztelan. Garibai berbera, bere obra Anberesen inprimarazi, eta egindako gastuak ordaintzeko zorretan gelditu zenean, bere herritik atera beharrean gertatu zen, baina bazekien nunahi euskaldunak aurkituko zituela: Toledon, Madrilen, Sevillan, Cadizen, eta horien bidez bere liburua zabaltzeko modua izango zuela. Emigrazio handia zegoen, bada, Gaztelera, Andaluziara, Indietara. Eta

euskaldun hoietarik asko gero sorterrira bihurtzen ziren, eta halako burgesia burokratiko bat egiten zuten.

Hunekin esan nahi dudana da probintzia hauek (gure sartaldekoek) har-eman handiak izan dituztela Gaztelarekin, eta gaztelaniaren eragina eta kutsua ere agian barrurago sartu dela han, har-eman hoiien ondorioz.

Ipar Euskal Herrian, aldiz, ez da berdin gertatu. Hemen frantsesa urruneko hizkuntza zen, Parisekoa, ia inork ezagutzen ez zuena. Frantzia ez dute eskaldunek halako paper handirik jokatu. Iparreko euskaldunak bere txokoan sartuago egon dira. Arrazoi horregatik mintzoa ere kanpoko kutsaduratik garbiago eta jatorrago atxiki dute agian. Euskarak, alegia, bere jatorrizko izaitean hobekiago iraun ahal izan du hemen.

Euskaldunak mendez-mende elkarren berri jakin gabe, bereziak eta elgarretaratu gabe bizi izan direlako, euskara-motak bata besteakin konparatzeko ere ez dute aukera handirik izan oraintsura arte. Eta hori egin deanean, hobekiago ikusi da hau: zenbait berezitasun eta euskal nortasunaren zati, alegia, hobekiago gorde direla iparreen: adibidez, mugagabe deitzen den deklinazioa. Halako gordairu bat bezala izan du euskarak Ipar aldean; bere dohainak atxikitzeke toki hautatu bat. Hesparru berezi bat bezala izan da Ipar Euskal Herria euskara bere basa itxuran eta jatorrizko bere sotiltasunean gordetzeko. Arrazoi guzti hoiengatik esplikatzen da, nik uste, Ipar eta Eguzki aldeko Euskal Herriak duen erakarpina.

Nolanahi ere, eta beste euskalkietako ekarria ezertan gutietsi gabe, bai bere literatura goiztiarragatik, bai bertako idazleek erdietsi duten mailagatik, eta bai gure mintzaira bere jatorrasunean gordetzeko halako berezi edo barrutia izan delako ere, Ipar-Eki-aldeak badu bere tira, deia edo arrakasta, guztiontzat izango den euskara hori bilatzen ari garen une huntan. Eta erakarpen-indar horri neurri batean kasu egitea, bidezkoa eta arrazoizkoa dela esango nuke, gainera.

1974-9-14